СТРУКТУРА «ЧУЖОГО СЛОВА» В ТЕКСТІ ОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЗАМОВЛЯННЯ

Вербовий М. В. Структура «чужого слова» в тексті одного українського заговору.

У статті проаналізовано структурні особливості так званого «чужого слова» в тексті одного українського заговору, що відображає використання українських словотворчих морфем, граматичних форм і значень, ритмічного складу.

Ключові слова: замовляння, «чуже слово», структура.

Вербовый Н. В. Структура «чужого слова» в тексте одного украинского заговора.

В статье проанализированы структурные особенности «чужого слова» в тексте одного украинского заговора, что отражает использование смыслообразовательных морфем, грамматических форм и значений, ритмического состава.

Ключевые слова: заговор, «чужое слово», структура.

Verbovyi M. V. The structure of a «strange language» in the text of a Ukrainian folk charm.

In the article the author analyses the structure of a «strange language» in the text of a Ukrainian folk charm which reflects the usage of Ukrainian wordforming morphemes, grammar forms and meanings, rhythmic composition.

Key words: folk charm, a «strange language», structure.

У книзі «Лікарські та господарські поради XVIII ст.» (Київ, 1984) в одній з опублікованих пам'яток — „Книга лѣчебнаѣ ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ” (Сяннічина др.пол. XVIII ст.) — подано кілька замовлянь, серед яких нашу увагу привернуло до себе третє за чергою замовляння [КЛ 102], що має в своєму складі “чуже слово” (рос. заумный язык). Здається, тут ідеться про найранішу фіксацію тексту “чужого слова”; рукопис 1776 року насправді подає не текст, а список восьми слів, тому його до уваги не беремо¹. Ось текст²:

“Млтва 3: Во имѡ ѿ^тца и сна и стаго духа, аминь. Кр^сть Х^свъ во мнѣ, кр^съ Х^свъ на мнѣ, кр^стом^б сѡ жегнаю, кр^сто^м Х^свымъ бѣсы проганѡ. ѿ^тступѣте, проклѡтїѣ, ѿ^т мене, раба бжїѡ, ім. Р^къ, и ѿ^т тоѡ храмины, бо ту сѣдїть архггль Міхѡїль, и ту поживуть архггли, анггли, архггль Гавріїль, Рафаїль, Уріїль и прѣ^стаѡ бца Хр^ста раждає^т тутъ бо є^ст храмъ сть. Заклінаю ва^с, діѡволы, идїт^б во лїцѣ бг^ом^м живы^м, не прїходѣте, лихъ не творѣте, пакости, анѣ ѡкіѡ злїї вещи во вѣки, бо на на^с ѡпочїваєть дхъ стїи, и прославлѣє^тсѡ стаѡ тр^оца, и на рабѣ бжїмъ, ім. Р^къ ннѣ и во всѡ вѣкы, аминь. // во вѣки вѣкомъ, аминь. Тар^бра канѣра тетѡа не туѡ шелвїѡ нехвѣѡ жупелвѣѡ лѣнаръ штанѣнаръ кафѣра, ѡ васъ заклінаю бгомъ живы^м, и прч^сто[ю] пан^бною дѣвою Мрією, и всѣми стїмы, и стїмъ мчнїко^м

¹ Стороженко Н. В. Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (рукопись А. И. Чепы) // Киевская старина. — Киев, 1892. — Т. 36. — С. 126.

² Не подаємо титли, після голосних сполуку [йї] позначаємо буквою ї.

Аверкіємъ, и стымъ, ім. ^Ркъ, его ^εCT днь, абысте не шкодили рабу бжієму, ім. ^Ркъ, **па** васъ всѣхъ заклиная, ^ωтступѣте ^ωт мене. Посылаю ва^с до пропасти темной, идѣте, идѣте, идѣте же ^ωт телесе его и бѣжіте во свои гра^д, тар^б таръ цѣтаръ комѣаръ” (С. 102.)

Знайомство з чужомовною частиною тексту замовляння веде до цікавого, на наш погляд, питання: це справді чужа мова чи філософема “чужої мови”³? Щоб це з’ясувати, спробуємо проаналізувати будову чужомовної частини тексту наведеного замовляння.

Насправді, на наш погляд, молитва складається з двох текстів, перший (А) починається християнською формулою *Во імѣ ^ωца и сна и стаго духа, аминь* і закінчується словами *во вѣки вѣкомъ, аминь*. Далі починається друге замовляння (текст Б), у якому на місці християнських подано виразно нехристиянські тексти: конструкцію розпочинає формула *Тар^бра канѣра тетуга не туѣ шелвіѣ нехвѣѣ жупелвѣѣ лѣнаръ штанѣнаръ кафѣра*, а завершує *тар^бтаръ цѣтаръ комѣаръ*. Підміна християнських кліше чужомовними спонукає до думки, що конструкційно текст Б похідний од тексту А. На заповітний характер (або найсильнішу дію) тексту Б вказує те, що автор подає цей текст як кінцевий.

Для зручності аналізу позначимо початкову формулу аналізованого тексту римською цифрою I, слова в межах цієї конструкції вказуватимемо арабськими цифрами, відповідно, заключні слова тексту — цифрою II.

Розглянемо ближче першу формулу *Тар^бра* (1) *канѣра* (2) *тетуга* (3) *не туѣ* (4) *шелвіѣ* (5) *нехвѣѣ* (6) *жупелвѣѣ* (7) *лѣнаръ* (8) *штанѣнаръ* (9) *кафѣра* (10)...

У першому слові між двома приголосними *р* є знак ѣ, зате далі, в 5, 6, 7 і 9 словах, сполуки приголосних подано вже без цього знака *Тар^бра* (1) ... *шелвіѣ* (5) *нехвѣѣ* (6) *жупелвѣѣ* (7) ... *штанѣнаръ* (9). Найвірогідніше, перше слово цього тексту відображає інерцію письма, тобто писар, якщо можна так сказати, не встиг перейти на відповідну орфографію чужого слова, зате далі він уже, здається, цілком витримує вимоги відповідного письма; в українській частині тексту цього замовляння за першою формулою бачимо *и прч^сто[ю] пан^нною дѣвою Мрією*. З іншого боку, пропуск ерів у 5–7 та 9 словах може непрямо свідчити, що писар не копіював чужий текст, а писав з голови. Цікава деталь, слова на кінцевий приголосний обох формул послідовно мають ери після приголосного (I) *лѣнаръ* (8) *штанѣнаръ* (9) та (II) *тар^бтаръ* (1) *цѣтаръ* (2) *комѣаръ* (3), для автора, скоріше за все, такі ери були настільки природними, що він поширив їх на чужомовну частину свого тексту, отже, ролі кінцевих ерів у розмежуванні українського / неук-

³ У тексті замовляння, записаного 1928 року, названо “чужі мови” ... *язык — французький, татарський, пинський, циганський, турецький, німецький, волоський, жидівський, попівський* ... [2, 248]. Якщо відкинути попівську (з огляду на час запису), то одна з решти — можлива мова тексту?

раїнського письма немає жодної. З цього випливає, що поза межі української орфографії др. пол. XVIII ст. писар не виходив (питання, наскільки глибоко був обізнаним автор у правилах чужого письма, тут несуттєве).

Промовистим фактом є також те, що автор поправляє власну орфографію: спершу заміняє букву **ѡ** на **ѡ** у позиції після голосного і далі в тексті так само заступає ятем букву **і** після приголосного перед дальшим [й] *тетуѡ не туѡ шелвіѡ нехвѡ жупелѡ* (І 3–7). Вагання писаря між різними написаннями, очевидно, викликане специфічним характером тексту: автор не знає, яке написання найкраще пасує до цих слів. Негацію букви **і** пояснює те, що від середини XVII ст. написання **ѡ** “на відтворення чужомовного **і** ... перетворюється на правило” [18, 545, 485]. Пор. далі слово *ѡтаръ* (ІІ 2) та написання в основному тексті КЛ (С. 105) *Кто не може исти, мѡти и цѡнамонъ*. Найцікавіше, що слово *цѡнамонъ* ‘кориця’ — справжнє позичення з середньолатинської мови *сиппато[t]ut, сиппатит* [Слав. 123 1642], пор. *цинамунъ* [КЛ 93].

До графем **ѡ** та **ѡ**: здавалося б, перша буква має виступати на початку слова та після голосного, друга — після приголосного, за невеликими винятками (див.: Граматика А. Коцака 1772–1778 рр.⁴), за нашими спостереженнями, в тексті КЛ буква **ѡ** послідовно вжита в словах (та похідних) на початку слова, напр.: *ѡсть* (92, 101; 109), *ѡгоды* (92; 107), *ѡица* (95; 94; 99; 100; 103; 108), *ѡдовити^и* (109), *ѡкъ* (99; 106; 111; 112), *ѡблони* (103; 113) тощо, після голосного *заѡца* (109; 111), *дрѡква* (101) та після приголосного *коноплѡ* (95). Причому в тексті ми виявили й по одному прикладу таких форм з *ѡица ѡвыпустити бѡлокъ* (106), *прѡ обѡдо^м не ѡсти* (95), *напиши сію млтву на ѡнку* (102); ще *пити дубовую ѡмелу* (107). У тексті аналізованого замовляння можемо відзначити написання *діѡволы, анѡ ѡкіѡ* та *раба бѡжіѡ, ѡ^м тоѡ храмины, прѡ таѡ бца, стаѡ трѡца*, у першій молитві — *нѡ^снаго жѡтіѡ* (С.101), мабуть, не помилимося, коли вкажемо, що для церковної лексики вживано таки юса. Показово, що межа між чужомовним текстом і україномовною частиною позначена особовим займенником першої особи однини у традиційній графічній формі: *...кафѡра, ѡ васъ заклінаю*. Найвірогідніше, вибір писаря на користь **ѡ** свідчить про панування в простих тогочасних текстах графема **ѡ**.

У другій чужомовній формулі розгляданого замовляння *тарѡтаръ* (1) *ѡтаръ* (2) *комѡаръ* (3) перше слово *тарѡтаръ* також має ѡ між двома буквами, що передають приголосні *р* та *т*. Єр у цьому слові може вказувати

⁴ Граматика Арсенія Коцака / Підгот. до вид. Й. Дзендзелівський, З. Ганудель // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Пряшів, 1990. — Т. 15. — Ч. 2. — С. 84. Цікаво, що в тексті КЛ (С. 92) зустрічаємо форму *Зѡѡ галганъ ... чловѡкъ поѡ ѡзыко^м дерѡжалъ*, хоча А. Коцак радить дотримуватися такої диференціації *ѡзыкъ* ‘удь чловѡческой’: *ѡзыкъ* ‘реченіє погановъ’ (так само й у П. Беринди (160, 161 1627), чи не виказує форма *ѡзыкъ* рівень книжної освіти писаря?

або те, що для писаря це не було чуже слово, або, що нам видається найвірогіднішим, автор тексту сприймав *тар^бтарь* як редупліковане слово⁵.

Впадає в око, що розгляданий текст побудований повтором певних елементів⁶ *Тар^бра кан^бра тетуга не туа шелвіа нехв^ба жупелв^б л^бнар^бштан^бнар^б каф^бра* (І 1–10). Отже, виділяємо спільні частини для першого й другого слів, для третього й четвертого, для п'ятого, шостого й сьомого, для восьмого й дев'ятого, останнє слово *каф^бра* поєднане з попередніми двома (8, 9, а також і з 5, 6, 7) спільним голосним –*б*– (*л^бнар^бштан^бнар^б*), а з двома першими — кінцевою “морфемою” –*ра*. Як бачимо, конструкція має форму кільця: кінцеве слово поєднане з початком спільним елементом –*ра*.

Сказане справедливе й для другої частини аналізованого тексту *тар^бтарь и^бтар^б ком^бар^б* (ІІ 1–3). Цікаво, що перше слово з такого погляду конструкційно, як ми вже вказували, є повтором “морфеми” –*тар^б*, яку далі бачимо в другому слові, а в третьому — її, як можна здогадуватися, позиційний варіант –*ар^б* або (до чого нас підштовхує зіставлення другого й третього слова) –*ар^б*. Крім цього, у слові *ком^бар^б* зупиняє на собі око сполука двох голосних, варте уваги те, що групу з двох голосних ми спостерегли ще в чужомовних словах, напр.: *Ес^б, ели, елила, евеос^б, етир^б, еели, ель, ерваон^б* [Стороженко 1892: 126]; *Оиндіяно, медіяно, фирноняно* ... [Ефименко 1874: 51].

Отже, як ми досі з'ясували, будь-який елемент аналізованого тексту більше трьох разів у незмінній формі не повторюється.

Для зручності розташуємо слова першої формули за повтором спільних частин:

а Тар^бра (1) кан^бра (2)

б тетуга (3) не туа (4)

⁵ Пор. графічну форму цього слова в тексті замовляння, близького за часом та місцем побутування: *Заклинаю тя моцію и благодатію святого духа, да отступите въ свой тартарь, бо тамъ есть окно, на томъ окн^б есть камень, на том камени с^бдитъ чорный человекъ...* [10, 54]. Без ера між приголосними подає *Тартарь* П. Беринда (Бер. Лекс. 236 1627).

⁶ Принцип широковідомий у розмовній мові, напр.: *Гаді-перегаді* (Гр. І 263); *Галу-балу* (Гр. І 268); *Дарма-гарма* (Гр. І 358); *Переваги-ваги* (Гр. ІІІ 110); *Стрики-брики* = *Штрики-брики* (Гр. ІV 216); *Халда-балда* (Гр. ІV 384) *Хвиги-миги* (Гр. ІV 391) та у фольклорі *Що втну, не перетну* (приговорка відємська) (Ном. 47); *У тебе кінь Халамин, у мене син Саламин* (8, 43); *Хав через поле Михайло Рыхайло на б^бл^бомъ кон^б и зъ гострымъ мечемъ ...* [6, 18]. Спроба вказати на походження *Рихайло* від архангелів фонетично ніяк не обґрунтована [Лукінова Т. Б. *Мовна архайка слов'янських замовлянь* // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 52], а подане білоруське слово *архайла* — очевидне утворення за зразком *Михайла*.

Для книжної культури вкажемо, що І. Величковському (к.ХVІІ–п.ХVІІІ ст.) належить вірш *Ехо*, в котрому використано такий же принцип, рими *края : рая, браны : раны* тощо [Величковський І. Твори. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 72].

в шелвіа (5) нехвѣа (6) жупелвѣа (7)

г лѣнарѣ (8) штанѣнарѣ (9)

г кафѣра (10).

Як бачимо, перші два слова конструкції складають пару внаслідок повтору елемента *–ра* (а), третє й четверте слово поєднує *–етуа(а)* (б). До того ж у другу пару слів уведено заперечну частку *не*, слід думати, щоб не виникало відчуття одноманітності побудови конструкції чужого слова. П'яте й шосте слова за повтором заперечної частки *не* утворюють паралелізм до попередньої пари слів *тетуа не туа* (б) // *шелвіа нехвѣа* (в), проте цей паралелізм порушений приєднанням до п'ятого й шостого додатково, сьомого слова: три слова (5–7) поєднані “морфемою” *–і(ѣ)а*. У середині третього елемента конструкції (в) є внутрішній паралелізм: повторення частинки *–елвіа* (5) / *–елвѣа* (7) відбувається через варіант *–(є)хвѣа* (6). Відкидання в шостому слові частки *не* – актуалізує для елемента (в) конструкції чергування початкових фрикативних приголосних *шелвіа* : *(не)хвѣа* : *жупелвѣа*: чергується передньоязиковий шиплячий *ш* із задньоязиковим *х* (шумні *ш/ж* різняться лише глухістю / дзвінкістю; українські приголосні *х* і *ж* перебувають поза парадигмою чергувань; хоча, можливо, для чужої мови таке чергування, з погляду писаря, цілком імовірне). Цікаво вказати, що звична для української мови зміна *х* : *ш* (*пастух* : *пастуше*) подана на зворот; так само й у другій формулі *цѣтарѣ* : *комѣарѣ* (*рука* : *руці*). Як думаємо, чергування навспак є непрямою ознакою світу–навпаки, себто світу, “вивернутого навиворіт”⁷. Здається, до цих двох чергувань можна долучити й сполуку *лв* п'ятого й сьомого слів, наче теж обернена звична *вл* (*ловити* : *ловлю*), зате в шостому слові сполука *хв* — нормальна. Структура слова *шелвіа* (5) дуже нагадує структуру позичення *шалвія*, яке в тексті КЛ виступає, коли не помиляємося, 6 разів⁸. Якщо й справді *шалвія* була основою до аналізованого *шелвіа*, тоді зрозуміло, чому нема ера між приголосними, пор. *salvuia*, *ша(л)вѣа трава* [Слав. 360 1642; Ф. IV 192]. У цьому слові ще в XVII ст. відбулася метатеза сонорних *Шавлѣа*. *Salvuia minor* или *maior* [Слав.–Кор. 537 XVII; Шевельов 2002: 947]. Отже, наш текст засвідчує, що надсянські говірки у другій половині XVIII ст. метатези сонорних, принаймні для слова *шалвія*, ще не знали. Зрозуміло, що в межах елемента *шелвіа нехвѣа жупелвѣа* визначальним є перше слово, тому закономірно, що дальші два слова записані теж без ерів. Крім того, *жупелвѣа* може бути утворене приєднанням до основи *жупель* ‘смола’

⁷ Топоров В.Н. Заговоры и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия. — М., 2000. — Т. I. — С. 451.

⁸ Як гасло вживає писар це слово з ером, а в тексті статті — вже без ера, пор.: *Шалѣвѣа* (С. 96) // *шалѣѣю*, *шалѣю* (С. 97); ще див. *Шалѣѣю* (2 рази), *шалѣѣі* (105). Можна, мабуть, здогадуватися, що написанням / пропуском ера намагався автор орфографічно розрізняти високі / прості форми.

(СУМ XVI–п.п.XVII: 181), або *жупел(ь)* ‘sulphur’ (Слав. 388 1642) / *sulphur*, *жупель* (Слав.–Кор. 488 XVII), “морфеми” –*ѣ* за зразком попередніх двох слів; брак ера тут ще й виказує, що писар не бачив перед собою писаного тексту.

У складі слова *нєхвѣ* спокусливо вбачати африкату, однак у тексті чужого слова є “нормальний” приголосний *ѣ* [Шевельов 2002: 806–807], а з другого боку, у межах елемента конструкції *шєлвіѣ* (5) *нєхвѣ* (6) *жупєлѣѣ* (7) виникає чергування *лѣ* : *хв* : *лѣ*, сонорні розірвані глухим приголосним, звук *ѣ* є у трьох групах, а це не дозволяє говорити про африкату у *нєхвѣ*. Думаємо, що найпевніше шосте слово постало як відгомін якогось (якого саме годі сказати) польського(?) позичення на кшталт іменника *хвѣяньє* (<*chwiejenie*) ‘хитання’ [Тимченко II 461 1621] чи дієслова *хвѣятися* (1771; 1672; 1720), де вже нормально була сполука приголосних *хв*. На користь неукраїнського походження шостого слова також опосередковано може свідчити й брак ера у групі *хв*.

З погляду будови цілої конструкції *а(1+1) // б(1+1) // в(1+1+1)* третє, “зайве”, слово *нєхвѣ* (чи *жупєлѣѣ*?) для елемента *в* перебиває однамнітність, порушує можливий автоматизм сприйняття тексту чужого слова.

Восьме й дев’яте слова, повторюючи елемент –*ѣнарѣ*, відновлюють парність *1+1* (г); десяте слово (г) — нове заперечення двокомпонентного повтору, причому спільна “морфема” –*ѣра* пов’язує останнє слово формули з другим словом (елемент *а*) *канѣра* (2) //... *кафѣра* (10). Обидва слова різняться, до речі, лише приголосними звуками *н* : *ѣ*, протиставленими, слід думати, як *сонорний* : *глухий*? Видається ймовірним, що слово *кафѣра* (10) віддзеркалює сполуку голосний *а* + приголосний *р* двох попередніх слів *лѣнарѣ* (8) *штанѣнарѣ* (9) як групу –*ра*.

Виділені спільні частин слів виявляють чергування початкових приголосних в аналізованих словах *ѣарѣ* (1) *канѣра* (2) *тєтуѣ* (3) *нє туѣ* (4) *шєлвіѣ* (5) *нєхвѣ* (6) *жупєлѣѣ* (7) *лѣнарѣ* (8) *штанѣнарѣ* (9) *кафѣра* (10). Неважко помітити, що початкові звуки повторюються через один приголосний *ѣ* (1) : *к* (2) : *ѣ* (3) : *н* (4) : *ш* (5) : *н* (6) : *ж* (7) : *л* (8) : *ш* (9) : *к* (10). Останнє, десяте, слово, як ми вже вказували, має конструкційний зв’язок не з восьмим, а з другим словом *ѣ* (1) : *к* (2) : *ѣ* (3) : ... *к* (10). Чергування *т* : *к* актуальне і для другої формули розгляданого замовляння *ѣарѣ* : *ѣѣнарѣ* : *комѣарѣ*. У дев’ятому слові, слід здогадуватися, маємо виразно “чужомовну” початкову сполуку *шт*, пор. у тексті недавно записаного поліського замовляння *Штемпер, мури, гири*⁹. (До речі, двоє даль-

⁹ Мойсієнко В. М. Поліські замовляння // Древліани. Збірник матеріалів та статей з історії та культури поліського краю. — Львів, 1996. — С. 138.

ших слів цієї чужомовної конструкції зустрічаємо у п'есі „Боги” В. Хлебникова *Вчера был поцелуй // Мұри гұри рикоко*¹⁰).

Укажемо на цікаву особливість: чергування приголосних на початку слова в розгляданому тексті не збігається з повтором дальших частин цих же слів, що, річ ясна, зумовлює асиметричну будову конструкції першої формули. Друга формула складається з трьох слів, тобто має непарну будову.

Чимало цікавого приносить спостереження над граматичною будовою розгляданих слів. Для першої пари *т^ра кан^бра* можна визначити закінчення *–а* (основа на приголосний *–р–*), жіночий рід. Таке ж закінчення характерне й для слів з основою на *–й–* *тету^а не ту^а* (3,4), теж жіночий рід. Виділення флексії *–а* у словах жіночого роду *шелві^а нехв^а жупелв^а* (5–7) оголює суфікс *–й–* (яскраво церковнослов'янський для XVIII ст., пор. написання *і/ѣ*). За допомогою цього суфікса від дієслівних та іменних основ творилися іменники зі збірним значенням “на означення людей ... *братія*”¹¹, отже, для п'ятого, шостого й сьомого слів можливим є значення збірності, хоча, здається, що найпевніше суфікс тут уживається за зразком церковних імен на кшталт *Марія*. Як ми виявили, в інших текстах замовлянь суфікс *–й–* виступає переважно у власних іменах, напр.: *Заклинаю вас, гадюки, ... заклинаю три цариці: Куфію, Невію і Полію* [15, 43]; *Змія Орпія! Поклич ти всі свої змії ...* [8, 44]; *На морі на Діянні, на острові на Кияні*¹², *там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Киліяна, друга Іліяна, а третя цариця Веретениця* [8, 150]; *Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіаном гадина Яселуха лежить* [8,153] [дубіян ‘дуб’ (окіян = дубіян) — М. В.]. Один раз ми спостерегли цю морфему в чужомовній частині тексту замовляння до напування “надежной кобылы”: *Оиндіяно, медіяно, фирноняно, тамъ же камяно, свирно и свидро, свирса и свирку, и ты, араво!* [6, 51]. Тут у перших трьох словах, гадаємо, відображена опозиція церковнослов'янської й народної форми розгляданого суфікса *Оиндіяно, медіяно, фирноняно* (нагадує пару *братія : браття*).

¹⁰ Цитуємо з Вяч. Вс. Иванов. Хлебников и наука // Пути в незнаное. Писатели рассказывают о науке. Сборник двадцатый. — М., 1980. — С. 436. На превеликий жаль, у Національній бібліотеці України ім В.Вернадського нема ні видання Хлебников В.В. Собрание сочинений. В 5 т. / Изд. Ю. Тынянов и И. Н.Степанов. — Ленинград: Изд-во писателей, 1928–1933, ні його відтворення Хлебников В. В. Собрание сочинений. Slavische Propylaen. Munich: Vilhelm Fink, 1968, тому тексти В.Хлебникова нам не доступні.

¹¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 127.

¹² Голосний *и* тут є закономірним для живої української мови [18, 484]. У надсянських говірках злиття *и* та *ы* не було [18, 481; 485–486], до того ж писар надуживав знаком *і* в тексті КЛ, що відзначив В. Передрієнко у Передмові (С. 11).

Церковнослов'янський суфікс *-ій-* належить, очевидно, до виразних рис, з погляду простих селян, чужої мови, пор. його використання в текстах покрайніх записів [3, 249–250]. Автор *Книги лѣчебной* вживає написання *ѣ* не в тексті замовляння у позичених словах *фѣлѣковѣи квѣтъ* та *шалѣвѣ* (КЛ 96)¹³.

Восьме й дев'яте слово мають нульове закінчення, оскільки їх основа містить суфікс *-арь*, за допомогою якого в українській мові творяться назви осіб чоловічого роду *лѣн-арь* *штанѣн-арь* (дослідники відзначають поширене функціонування після XIV–XV ст. цього афікса саме для української мови¹⁴). Цей же суфікс (як варіант морфеми *-тарь*) можна бачити й у третьому слові другої формули *тарь* *тарь* (1) *цѣтарь* (2) *комѣ-арь* (3). Зрозуміло, що й у складі першого та другого слова виділяємо цей суфікс. Останнє слово жіночого роду *кафѣра* має закінчення *-а*, основу на приголосний *-р-*.

Виділені флексії й суфікси дозволяють нам стверджувати, що з погляду форми всі слова тексту I — іменники у формі називного відмінка однини (для п'ятого, шостого й сьомого можливе збірне значення), семантика яких указує на 'щось', ближче невідоме невтаємниченій людині. Недовідомість, на наше переконання, тут є важливим елементом семантики (точніше — семантичного підсилення) "чужого слова" [4, 89].

На користь того, що текст першої формули складений з іменників, свідчить дальший текст замовляння (Б), у якому виступає три рази форма знахідного відмінка особового займенника другої особи множини *ви*, родовий множини означального займенника *весь*, множинне закінчення мають також особові дієслівні форми умовного / наказового способів: *Таръра канѣра тетуга не туа шелѣа нехѣѣа жупѣлѣѣа лѣнаръ штанѣнаръ кафѣра, ѣ васѣ* заклінаю бгомъ жівѣмъ, и прѣто[ю] панъною дѣвою Мрією, и всѣми стѣмы, и стѣмъ мчнѣко^м Аверкіємъ, и стѣмъ, ім. ^ркѣ, его ^сднь, абыстѣ не шкѣдили рабу бжѣіему ім. ^ркѣ, *ѣ васѣ всѣхѣ* заклінаю, *ѣступѣтѣ ѣ менѣ*. Посылаю *ѣа* до пропасти тѣмнои, идѣтѣ, идѣтѣ, идѣтѣ же *ѣ* телѣсе его и бѣжѣтѣ во свои гра^д, тарътарь цѣтарь комѣаръ.

Значить, перша формула — звертання–перелік до злих духів, проти яких спрямована сила замовляння. Безпосереднє найменування злої сили, слід думати, має посилити дію магічного тексту; серед імен укажемо істот жіночого роду *Таръра* (1) *канѣра* (2) *тетуга* (3) *не туа* (4) *кафѣра* (10),

¹³ Пор. *viola*, *фиалокъ* (Слав. 414 1642); ще про слово *фіялка* див. Ф. IV 192. Цікаву для нашого аналізу форму подає Літопис С. Величка *хѣѣялковѣи* [Тимченко II 461 1720], пор. з аналізованим *кафѣра*.

¹⁴ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 108. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 62, 77.

можливо, *шелвіа* (5) *нехвѣа* (6) *жупелѣа* (7) — збірні іменники, та істот-чоловіків *лѣнарѣ* (8) *штанѣнарѣ* (9).

Другу формулу складають, очевидно, також іменники–прикладки до семантично наче й прозорого слова *тарѣтарѣ*, однак графічна форма іменника (редупліковане слово) швидше свідчить, що ці три слова поширюють іменник у сполуці *во свои гра*¹⁵, себто подано конкретні назви цього града.

Аналізоване замовляння подане в тексті КЛ, як ми вже вказували, третім, тобто це найпотаємніший чи найсильніший текст. Обидві чужомовні формули, розпочинаючи й завершуючи текст замовляння, утворюють кільцеву, або рамкову, композицію.

Виявлені особливості текстової будови першої формули дозволяють нам стверджувати, що розглядааний текст має ритмічну основу (говірний вірш¹⁵) *Тарѣра канѣра тетуга не туа шелвіа нехвѣа жупелѣа лѣнарѣ штанѣнарѣ кафѣра* (друге слово римується з останнім). Видається дуже ймовірним, що ця ритмічна конструкція — відгомін ритму формули з тексту А *Крѣтъ Хѣвъ во мнѣ, крѣтъ Хѣвъ на мнѣ, крѣтомъ сѣ жегнаю, крѣто Хѣвымъ бѣсы проганю*. Зсув рими в чужому тексті потрібен був, здається, для того, щоб показати відмінний од звичного ритм чужого слова. Якщо це справді так, то отримуємо ще один доказ того, що конструкційно текст Б похідний од тексту А, тобто постав пізніше і під впливом тексту А.

Для конструкції *тарѣтарѣ џѣтарѣ комѣарѣ* (П 1,2,3) очевидним є повтор–римування трьох слів, причому третє слово римується і з першим, і з другим (–*арѣ*), приголосний *т* перед суфіксом єднає перші два слова (–*тарѣ*), а голосний *ѣ* — друге й третє (*џѣтарѣ* : *комѣарѣ*).

Поданий аналіз чужомовних формул у тексті аналізованого замовляння, на наше переконання, дозволяє дійти висновку, що, по–перше, маємо до діла не власне чужу мову, а філософему чужої мови; по–друге, чуже слово у складі розгляданого замовляння має чітку структурну організацію, якій, що очевидно, притаманний, скоріше всього, підсвідомий (глибинний) характер. Особливості будови цієї структури гарно відображають, на наш погляд, використання українських словотворчих морфем, граматичних форм і значень, способи поєднання яких теж указують на українську мову др.пол. XVIII ст. Більше того, тексти аналізованих чужомовних формул пов’язані з українськими текстами ще й ритмічним складом.

Отже, з походження “чуже слово” в тексті українського замовляння др.пол. XVIII ст. насправді виявляється українським текстом, а не *французьким, татарським, пинським, циганським, турецьким, німецьким, волоським* чи *жидівським* текстом.

¹⁵ Гаспаров М. Л. Очерк истории европейского стиха. — М.: Наука, 1989. — С. 34–37.

Література

1. Лексикон словенороський Памви Беринди: [надрук. з вид. 1627 р. фотомеханічним способом] / Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – 272 с.
2. Василенко М.Г. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: Замовляння / [упорядн.: Василенко М. Г., Шевчук Т. М.]. – К., 1992. – 336 с.
3. Вербовий М. До питання походження псевдослов'янizmів українських покрайніх записів, зібраних І. Панькевичем // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: [зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті (Львів, 23-24 жовтня 1998 року)]. – Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 247–253.
4. Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка / В. Н. Волошинов. – Ленинград, 1929. – 188 с.
5. Грінченко Б. Словарь української мови: [надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом]. – К., 1958. – Т. 1-4.
6. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний / П. Ефименко. – М., 1874. – 70 с.
7. Книга лічєбная ѿ(т) многи(х) лікарствъ // Лікарські та господарські поради XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 92–113.
8. Українські замовляння / [упорядн.: М. Н. Москаленко]. – К., 1993.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис / [упор., примітки та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К., 1993. – 768 с.
10. Петров А. Угдорусские заговори и заклинания начала XVIII века / А. Петров // Матеріали для історії Угорської Русі. – Спб., 1906. – Вип. 4. – С. 51–64.
11. Славинецький Є. Лексиконъ латинский // Славинецький Є. Лексикон латинський; Славинецький Є. Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський / [підг. до вид. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 59–420.
12. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський / [підг. до вид. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 421–540.
13. Стороженко Н. В. Малорусские суевѣрия, коим мало кто верил, собранные 1776 года: рукопись А. И. Чепы / Н. В. Стороженко // Киевская старина 1892. – Т. 36. – С. 119–130.
14. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2002. – Вип. 9.
15. Українські чари / [упорядн.: О. Таланчук]. – К., 1992. – 96 с.
16. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVII ст. / Є. Тимченко / [упорядн.: Німчук В. В., Лиса Г. І.]. – К., 2003. – Кн. I–II.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М., 1986–1987. – Т. 1–4.
18. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків, 2002. – 1054 с.